

891.99.0926w/2

U-82

70.264

13 APR 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՓԵՏԵՐԱՏՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

891.99.092

Մ-82

պ.

Պրոլետարեն և բոլոր երկրների, միացե՛ք.

Ա.Լ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ. 9

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

№ 32

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄՍԱՐԻԱՏԻ

№ 32

ՄԱՍԿԱՏ — 1919

891.99.092
Ն-19 Լ.

Հայաստանի Կոմիտենիստական Կուսակ. եւ Հայկական Գործերի Կոմիտարիատի հրատարակութեամբ լոյս են տեսել՝

- 1) Ռուսաստանի Սոցիալիստական Փեղեկատու Խորհրդային Հանրապետութեան Սահմանադրութիւնը.
- 2) Ն. Լենին. «Նամակ Ամերիկեան բանտներէն»—գինը՝ 1 ր.
- 3) Վ. Փրիշէ. «Պրոլետարական պեղծիք»—գինը՝ 3 ր.
- 4) Չիշեֆին. «Բրետից յետոյ» (Զեկուցում Խորհրդների 5-րդ Համագումարին)—գինը՝ 1 ր.
- 5) [redacted]—գինը՝ 1 ր.
- 6) Ն. Լենին. «Կարէ Մարքս» (Համառոտ կենսագրութիւնը եւ Մարքսիզմի շարադրութիւնը)—գինը՝ 3 րուր.
- 7) [redacted]—գինը՝ 1 ր.
- 8) [redacted] «Կոմիտենիստների ծրագիրը»—գինը՝ 10 ր.
- 9) Մ. ՊԱՆՈՎԻՉ (Վելոման) «Ասիան եւ իր դերը համաշխարհային պատերազմի մէջ»—գինը՝ 7 ր.
- 10) [redacted] I «[redacted]»—գինը՝ 1 ր.
- II. «Կարէ Լիբեռնիտ» (Լիբեռնիտի նկարագիր)—գինը՝ 1 ր.
- 11) «Խորհրդային Կառավարութեան նոտան միլիոններ»—գինը՝ 1 ր.
- 12) «Միջազգային աշխատանքային դպրոցի կանոնադրութիւնը»—գինը՝ 2 ր.
- 13) Հ. ՅՈՎՍԷՓԵՆՆ. «Գէպի բաղարացիական կռիւ»—գինը՝ 1 ր.
- 14) [redacted] «Ն. Լենին» (Վաղինքի իւր մտքի մասին)—գինը՝ 2 ր.
- 15) ՄԱՐԿՍ եւ Փ. ԼՆԳԵՆՍ. Կոմիտենիստական Մանիֆեստ «Պեխանովի, Կոմիտենի եւ Կոմիտենիստների առաջարկներով»—գինը՝ 10 ր.
- 16) Պ. ԼԵՖԵՐ. «Տնտեսական Էւոլյուցիան եւ Կոմիտենիզմ»—գինը՝ 2 ր.
- 17) [redacted]—գինը՝ 2 ր.
- 18) «Փրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը»—գինը՝ 3 ր.
- 19) Վ. ԿԵՐԺԵՆՑԵՆ. «Ինչպէս վարել ժողովը»—գինը՝ 3 րուր.
- 20) Կ. ՆՐԵՄՆԵՆ. Սոցիալիստական Խորհրդ. Հանրապետութիւն—գինը՝ 2 ր.
- 21) ԿԱՐՊՈՒՄԿԻ «Ռեւոլյուցիոն էր դուք գիտացիք»—գինը՝ 1 ր.
- 22) Վ. ԱՂԱՆԻՍԵՆ. «Հայ փախստականներն»—(փոխ).
- 23) Ռուսաստանի Կոմիտենիստական Կուսակցութեան (բոլշեւիկների) ծրագիրը—գինը՝ 3 րուր.
- 24) Երրորդ Ինտերնացիոնալի Պլատֆորման—գինը՝ 1 րուր.
- 25) Ն. Լենին. «Թէգիւն եր բուրժուական և պրոլետարական դեմոկրատիայի մասին»—գինը՝ 3 ր.
- 26) «Հայաստանի Կոմիտենիստական Կուսակցութեան ներկայացուցչի զեկուցումը III Կոմիտենիստական Ինտերնացիոնալին»—գինը՝ 2 ր.
- 27) «Կոմիտենիստական Ինտերնացիոնալի Մանիֆեստը ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատին»—գինը՝ 1 ր.
- 28) Ն. Լենին. «Երրորդ Ինտերնացիոնալի տեղը պատմութեան մէջ»—գինը՝ 1 ր.
- 29) Ն. Լենին. «Ի՞նչ պէտք է լինի մեր կուսակցութեան անունը»—գինը՝ 1 ր.

ՌՈՍՍԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՓԵՂԵՐԱՏՈՒ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պրոլետարնէր բոլոր երկրների, միացէր.

391.99.092
Հ-19 Կ.

ԱԼ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ.

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

№ 32

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐԻԱՏԻ

№ 32

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԵՐԱՅԻՆ—1919

6387
39

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Նկատողութիւններ)

I.

Նալբանդեանը իր ժամանակի երիասարդութեան փառքն էր և այսօր էլ ընդհանուրի համար մի նւիրական հասկացողութիւն է դառնլ գլխաւորապէս իբրև բանաստեղծ։ Նալբանդեանը հայ գրողների մէջ այն տարօրինակ ճակատագիրն ունի, որ նրա գրական գործերը երբեք չհրատարակւեցան առանձին մի ժողովածուի մէջ։ Յրւած են այդ գրւածքները այժմ բոլորովին հազւադիւտ քարբերական հրատարակութիւնների մէջ։ Կարելի է հաստատ ասել, որ նրա հրապարակախօսական յօդւածները (որոնք այնքան էլ շատ չեն, ոչ էլ շատ բովանդակալից ու բազմակողմանի) ոչ ոք չէ կարդացել, Բայց փառքը կայ, որովհետև ընթերցողը գտնում է նրա ոտանաւորները երգարանների մէջ, կարդում է, ողևորւած երգում, և Նալբանդեանը նրա սիրելին է» (ընդգծումները մերն են - Ս. Մ.)։ Այսպէս է դատում Նալբանդեանի մասին պ. Լէօն իր «Ռուսահայոց գրականութիւնը» գրւածքում։ Ճիշտ է դա։

Նալբանդեանի «ճակատագիրը» դադարել է տարօրինակ լինելուց. ինչպէս յայտնի է, 1906 թ. լոյս տեսան-թէև անճոռնի ու անշնորհք հրատարակութեամբ - նրա համարեայ բոլոր երգերը (բացի նամակներից ու մի քանի յօդւածներից) ամփոփւած երկու մեծ հատորներում։ Բայց մենք մինչև այդ էլ ոչ մի տարօրինակութիւն չէինք գտնում նրա «ճակատա-

գրի» մէջ. չեն եղել և չհան միթէ և ուրիշ հայ գրողներ, որոնց երգերը չեն հրատարակուում սովորական կերպով: Տարօրինակութիւնը պէտք է մի ալլ տեղ փնտրել - տարօրինակը հայ գրականութիւնն է. թերեւ և նրա պատմիչները: Նոր ժամանակների ուսումնական ամենաառաջնակարգ գրական զէմքը հերքում է որպէս հրապարակաթու և բանաստեղծ է յայտաբարուում. սա տարօրինակ թիւրիմացութիւն է: Նոյնպիսի յաջողութեամբ բանաստեղծ կարելի է համարել և Նազարեանին, Աբովեանին կամ Ռաֆֆուն, որովհետև նրանք էլ են Նալբանդեանի նման ոտանաւորներ գրել: Սակայն դա նշանակում է լինել բանաստեղծ: Նալբանդեանը՝ բանաստեղծ, որի ոտանաւորաձև գրական արտադրութիւնները ամենաառաջ դեղարեւոտական գործեր լինելուց հետո են: Այնտեղ նա լոկ արծարծում է իրան այնքան յատուկ, այնքան բնական հրապարակաթուական զաղափարներ: Սակայն, տեսէք, որ այդ կողմից նա այնքան էլ «բովանդակալից» ու «բազմակողմանի» չէ: Այդպէս կարող են կարծել այն մարդիկ, որոնք Նալբանդեանին ամենէին չեն կարգացել. իսկ գրանց տեղը շատ է իհարկէ: Ըստ պ. Լէօնի վկայութեան մեզ մօտ ամենքն են այդպէս. դա զօնէ 1903 թ. էր, երբ գրել է նա իր վերոյիշեալ աշխատութիւնը: Հետաքրքիր է իմանալ՝ պ. Լէօն իրան էլ և վերագրում այդ մարդկանց թւին:

Խօստովանած, Նալբանդեանին մեզ մօտ չգիտեն. իմացողներն էլ նրան չեն հասկանում. այստեղ դաւք կրկնապատկուում է. Նազարեանի հետ միաժամանակ չիշուում է Նալբանդեանը. հայ լիբերալների անւանաշարքում չիշատակուում է և Նալբանդեանի անունը. գրականութեան մէջ նրան համարում են հայ ռահրիւրաններից մէկը: Ծիշտ է, նա մի ժամանակ տարել է այն կոիւր, ինչ որ Նազարեանը և ուրիշները: Նալբանդեանը որոշ ժամանակ մտածել է այնպէս, ինչպէս և նրանք. սակայն որոշ ժամանակ և բնդհանուրից մի քիչ տարբեր ձևով: Նրանից դուրս, իր կեանքի ամենարեղմնաւոր և ամենահասուն շրջանում նա ներկայանում է մեզ որպէս ալլ զաղափարների տէր մի մարդ, որը տարբեր-

ւում է Նազարեանից ու լիբերալներից: Եւ մինչև վերջն էլ նա այդպէս մնաց:

Կարո՞ղ էր միթէ Նազարեանական շրջանը կամ լիբերալիզմը, այն էլ հայկական լիբերալիզմը, ծնել իրանից Նալբանդեանի նման պրօգրեսիւ միտք և բմբոստ ոգի: Ու այդ մտքի ոգու տէրը մեր մտաւորական կեանքի առաջին ու միակ բազմաչարչար զէմքը դարձաւ:

Մեր հասարակական մտքի տնայալծան ամենահետաքրքիր ու մեղ համար շահեկան զէմքը:

II.

Մի քայլէ Նալբանդեանի կարճ ժամանակում լաւ հրապարակաթուսի անուն վաստակեց: Շանթահար «Ճիւսիսափայլ»-ը ապրում էր գլխաւորտպէս շնորհիւ իր տաղանդաւոր աշխատակցի: Ո՞վ էր և ի՞նչ էր ներկայացնում իրանից այդ իսկապէս տաղանդաւոր երիտասարդը: Նազարեանին գիտէին, որովհետև մինչև «Ճիւսիսափայլ»-ի երևան գալը նա այսպէս ասած, յանձնարարել էր արդէն, այն ինչ Նալբանդեանը, որ թէև ունէր գրական նախափորձեր, յամենայն գէղօ տակաւին անյայտ անձն էր:

Աղքատ բնտանիքի զաւակ է նա՝ իր երիտասարդութեան տարիները անցկացրած Ն.-Նախիջևանի խուլ պտտերի մէջ: Այդ քաղաքը, մանաւանդ այն ժամանակները, ապրում էր միանգամայն մեկուսացած կեանքով: Թէ բարբառն ու սովորութիւնները, իր բարքերն ու ճաշակը, սոսկ տեղական հոգսեր պահանջներ. և այդ ամենը, Գօգոյի արտալայտութեամբ, չէր անցնում նրա օեփական պտտերից այն կողմ: Կաաարեալ նահապետական գրութիւն իր բնորոշ քաղքենի յատկութիւններով: Այդտեղ կեանքն ու նրա երևոյթները զուտեղային բնոյթ էին կրում. հասարակական աննշան խնդիրներ, լայն բնաւորութիւն կրող հարցերի բացակայութեան պատճառով, մեծ աղմուկ հանում և խոշոր ծաւալ էին ստանում: Խորութիւն և բնդարձակութիւն չունէին նրանք և տարբեր ասպարիղում անրնդունակ կլինէին փոթորիկներ յարուցանել:

և իրքեր յուզել: Թերևս այդպիսիներից էր տեղական եկեղեցական զուգարների հարցը, որ մի շարք այլ մանր-մուկ խնդիրների հետ միասին իր շուրջն էր առաջ բերել ու զուրս հանել երկու կուսակցութիւններ, որոնցից աւելի ուժեղի կենտրոնական Ֆիզուլան էր կազմում հասարակութեան փչացած տիպերից մէկը՝ ազա խալիպեանը:

Նալբանդեանը 18—19 տարեկան էր, միակ «սիսանեմա-տիք» կրթութիւնը (որ տարրական է եղել) ստացած Պատ-հանեան քահանայի մօտ և այդ պաշտօնով կեանք մտած (որպէս սովորական ժամասաց տիրադու), երբ եկեղեցական գումար-ների խնդրին անմիջական մասնակցութիւն է ցոյց տալիս: Նրա միակ երիտասարդի զգացմունքները աւելի քան վրդովւած էին: Հասարակական գումարները խժռող Խալիպեանի գէմ էին ուղղւած Նալբանդեանի զայրոյթի սուր սլաքները: Երիտա-սարդը ժողովրդականութիւն է ձեռք բերում. նա կուսակից-ներով է պատում իրան: Սակայն միւս բանակը լուռ չի մնում: Նա չի կանգնում, ոչ մի միջոցի առաջ՝ իր հակառակորդներին լռեցնելու համար: Բանը ախտեղն է հասնում, որ բարձրագոյն հոգևոր իշխանութիւնը Նալբանդեանին հայտնաբեր է են-թարկում:

Նրան մի ելք է մնում: Եւ 1853 թ., 24 տարեկան հասա-կում, Նալբանդեանը՝ տիրացուութիւնը մէկընդմիջա թողնե-լով անցնում է Մոսկւա:

Այստեղ նւիրւում է նա ինքնակրթութեան, համալսո-րանի ազատ ունկնդիր գրեւելով, 3 տարի շարունակ ուսում. նա սիրում է նա բնական ու բժշկական առարկաները, գրող-ւում է և հումանիտար գիտութիւններով. գրականութիւնը, պատմութիւնը, փիլիսոփայութիւնը և նոյնիսկ տնտեսագի-տութիւնը նրա սիրած պարապմունքներն են եղել: Այստեղ է նա լուրջ կերպով ուսումնասիրում Բելինսկուն և 60-ական թւականների ռուսական մտքի առաջնակարգ ներկայացուցի-չների գրածքները:

1856 թիւն է. Նալբանդեանը միտք է չղանում օրգան հիմնելու. դա արդէն այն անհրաժեշտ մօմենտն էր, որ կանգ-

նել էր հայ վերածնութեան դասն: Այդ բանը շուտով գլուխ չի գալիս: Աւելի լաւ. Նալբանդեանը հնարաւորութիւն է ունենում իր պարապմունքները երկարելու, իսկ նա պարա-պում էր անընդհատ և ինտենսիւ կերպով:

Այդ բոլորի հետեանքն այն է լինում, որ Նալբանդեանը վերջ ի վերջոյ ձեռք է բերում բաղձակողմանի կրթութիւն և բաւականին հիմնաւոր գիտական պաշար: Նրա աշխատու-թիւնները կարգալիս մարդ զործանում է, թէ ինչպէս կարող էր մեկ մօտ 60-ական թւականներին, այն էլ մի ինչ որ նախկին տիրացու, ապրած աննպաստ պայմաններում լաւ պատրաստւած մի գիտական ոյժ դառնալ:

Ինչևիցէ: Ահա 1858 թ. սկզբին Ս. Նաղարեանի հետ միա-սին նա հիմք է դնում «Հիւսիսափայլ» ամսաթերթի հրատա-րակութեան, որա ամենաեռանդուն, աչքի ընկնող և նշանա-ւոր աշխատակիցը Նալբանդեանն է լինում: Մի տարի և աւելի նրա էջերում արժարծում էր Նալբանդեանը մի շարք գաղափարներ, որոնք գալիս էին խորտակելու կղերականու-թեան և խաւարամտութեան կամ, ինչպէս ինքն էր ասում, օրսկութանտների կիսախաբխուլ ամբոցները:

Հալիական վերածնութիւնը իր խորիսին է դրում: Եւ Նալբանդեանը այդ աշխատանքում որոշ դեր է կատարում:

III.

«Այսուհետև ոչինչ եզրպատական խորամանկ քրմեր, որ կամէին լինել գիտութեան միակ պահապանքը. այսուհետև ոչինչ չինէական պարիսպ, որ պիտոյ է փակել լուսաւոր գաղափարների մուտքը ազգերի մէջ. այսուհետև լոյս և ճշմար-տութիւն բարեկանեան գերութիւնից», քարոզում է հայկա-կան վերածնութեան ամենատնոշոր ներկայացուցիչը՝ Նաղարե-անցը: Այսպիսի յայտարարութեամբ ասպարէզ իշու վերա-ծնութիւնը, որ եկել էր կղերական իշխանութեան և իդէո-լոգիայի գէմ մաքառելու:

Հայ կեանքն էլ է ունեցել իր միջնադարը: Ինչպէս և պէտք էր պատել, նա շատ ուշ է սկսում փոխել նոր

տարի: Երկար ժամանակ միջնադարին ժոն տուղն եղել է կղերք: Անշուշտ իբր պաշտօնին նա հրաւիրւած է եղել բնական և օրինական ճանապարհով, նոյն ձեռքով նոր դարեշրջանի իրերի արամարանութիւնը աւելորդ է համարուած այլ ևս հոգեւորականութեան գերիշխանութիւնը: Նոր կեանք ու նոր հասարակատարներ: Կղերի առաջնութիւնը, յետադիմական ոգին ու կղերական իդէօլոգեան արխիւի առաջններ են դառնում: Մարդիկ սկսում են լուսաւորեալ կարգերի ու նոր պահանջների անունից ճառել: «Հայոց ազգի մարմինը ունի իր վրայ ապականւած տեղեր. դրանց քսել անաշտապէս և ի բաց կտրել սուր գանակով չպիտի վախենայ գիտութիւնը և մարդկութեան բարեկամը»: Եւ խոսապէս որ՝ «ապականւած տեղեր» կային, շատ կային:

Լեզուի խնդիրը վերածնութեան առաջադրած խնդիրների արտայայտիչը հանդիսացաւ: Նին լեզուն՝ զրաբարը պէտք է տեղի տար աշխարհաբարին: Վերածննդները բնութագրող առաջին այդտեղից էին բռնել:

Խոշոր բարենորոգութիւնների էր կարօտ և եկեղեցին:

Նրան առաջարկւում էր հրամանատարի դերը թողնել և, ենթարկեալի պաշտօնը ստանձնելով, սոսկ կրօնական պէտքերին ծառայել:

Դրականութիւնը մերձենում է կեանքին, ժողովրդական խաւերի կեանքին:

Վերջապէս իրթութիւնն ու դպրոցական գործը նոր հիմքերի վրայ են դրւում. կղերական ոգին ու խալիֆայական մեթոդը աշխատում են դպրոցներից դուրս վռնդել:

Թարմ ու աշխարհիկ առարկաներ են մուտք գործում այնտեղ, գաստաւանգութեան համար պիտանի գիտելիքներ են հաշւում մատենատիքան, բնական գիտութիւնները, պատմութիւնը, հասարակական գիտութիւնները, նոր ու հին լեզուները և այլն:

Վերածնութեան դարը սովորաբար շփոթում են լիբերալիզմի շրջանի հետ: Ճիշտ է, լիբերալիզմը վերածնութեան գաւազն է, առաջինը մասնաւորացրած ձեռք, in concreto բա-

րողում էր երկրորդի իդէաները, որոնք, որպէս ուղեցոյց ձողեր, նկարւած են եղել վերածննդների կողմից: Այդ բոլորը ճիշտ է. բայց չպէտք է մոռանալ, որ վերածնութեան էպօխան այն է, ինչ որ 70-ական կամ 80-ական թւականներն են եղել. այլ են վերածննդները և այլ լիբերալները, տարբերութիւն, նկատելի տարբերութիւն կայ Նաղարեանի ու Արծրունու միջև:

Որտե՞ղ է տարբերութիւնը:

Վերածնութիւնը կանգնած էր ժամանակի հասարակութեան առաջադէմ խաւերի շահերի տեսակէտի վրայ. այդ խաւերն էին՝ առևտրական դասը, լայն գէմօկրատիան և լուսաւորեալ ինտելլիգենցիան: Նկատենք, որ նրանցից ամենաուժեղն և պրեռենդաններ ունեցողը նոր-նոր կազմաւորւող բուրժուազիան էր:

Այդ լայնածաւալ մասսան ունենալու էր բաւականին բնդարձակ ծրագիր: Վերջինս ներշնչւած էր գէմօկրատիական ոգով: Դասակարգային շերտաւորումը հայերի մօտ 50-ական թւականներին տակաւին թույլ էր, բացի այդ՝ կռիւը տարւում էր մի յայտնի խաւի դէմ, օրից անբաւական էր մնացեալ ողջ հասարակութիւնը: Մարտի դաշտում վնասւում էր ճակատագիրը այն կարգի, օրի խորտակումով շահագրգռւած էր ընդհանուր հայրութիւնը մինուս կղերք: Պարզ է, որ այդ օրինակ հանգամանքներում շարժումը կրելու էր լայն կերպարանք:

Նաղարեան դրել է պահանջներ, քարոզել է զազափարներ, որոնք պէտք է վերաշինէին հայ կեանքը. իսկ թէ վերահաստատւած կեանքը այնուհետեւ ի՞նչ կօնկրեա արտայայտութիւն կստանայ, ի՞նչ գործնական քայլեր կանէ կամ ի՞նչ շօշափելի նախաձեռնութիւններ կկատարէ՝ աւելի ըհալ գիրք ստեղծելու համար, ոյդ ամենը գուրս է եղել հայ ազատամտութեան նախակարապետների հալեցաշրջանից: Դրանք մի շարք իրական ծրագրեր էին, բոլորած այն խաւի ծոցից, որ յաւակնութիւն ունէր իրերի դեկր իր ձեռքը վերցնելու: Բուրժուազիան էր դա, որ 80-ական թւականներին

կարողացել էր արդէն կաղնաւորել և իր իդէօլոգիան ունենալ: Բուրժուազիան իր լեռնում ունենալով վերածնունդի ծաղիկները — դրաւած գիրքերը, այժմ ջանում էր աչն ամրացնել ու ապահով կացուցանել:

Գրիգոր Արծրունին դեռ 70-ական թւականներին կազմած ունէր իրական քաղաքի ուրւադիծը: «Դիւսաւոր պահանջներն է մեզ համար ուրեմն — գրում է նա այդպէս — զիտութիւն տարածել մեր մէջ մեր գործնական աշխատանքն օրինաւոր կերպով կատարելու համար: Եթէ ոչ, երբ կշինեն մեր երկրում երկաթուղիներ, երբ մեր երկիրը աւելի յայտնի կլինի երոստայիներին, նրանք կգան մեր երկիրը, կհիմեն զործարաններ, և գիտնական մարդիկ լինելով, իրանց գումարները մեզնից լաւ կառավարել դիտենալով, մեր բնական արդիւնքները կպատրաստեն առաւել մեծ քանակութեամբ, առաւել մաքուր, առաւել առողջ, վաճառաշահութեան առաւել յարմար արդիւնքներ: Այնպէս որ հայերին խնդրակցութիւն (մրցակցութիւն) կանեն, հայերի ձեռքից գումարներ կխլեն»:

Այսպէս էր բարբառում հայ ազատամտականութիւնը:

Այլ բան էր պատգամում հայկական վերածնութիւնը:

Կրկնում ենք. նրանց մէջ կայ սերտ արեւնակցական կապ. բայց դա չի խանգարում այդ երկու երկույթները իրարից տարբերել:

Մեր վերածնութիւնը մօտենում է ռուսական լուսաւոր դարեշրջանին՝ Բելինսկիների, Չերնշևսկիների էպօսային: Այն ինչ լիբերալիզմը, բուրժուազիայի գոլտ իդէօլոգիան լինելով, ունի իր որոշ տեղն ու ժամանակը: Վերածնութիւնը մեզ մօտ լիբերալիզմի նախագուռն է եղել, նրա շիրտը:

Միևնոյն ժամանակ այնտեղից դուրս են եկել այնպիսի մտքեր որոնք երբէք չեն կարող հաշտւել բուրժուական մտածողութեան ու լիբերալական ահալագ իտութեան հետ:

Բաւական է թերթիկ Նալբանդեանի իր դրական դորժակութեան առաջին շրջանին վերաբերեալ յօդածները: որպէսզի նրա բէֆօրմիզմը աչքի զարնէ: Եւ իրօք: Այնտեղ վերլուծւում են հայ կեանքի սովորական և առօրեայ երկայթները շօշափող մի շարք խնդիրներ: Դիւսաւոր շանթերը նա ուղղում է իհարկէ կորրականութեան դէմ, խարաղանում է հողւոր դասի պակասութիւնները, դատաւեցում ու դատապարտում է նրան: Նալբանդեանի պահանջն է, — ամեն ինչ ժողովրդի համար և ամենայն ինչ նրա միջոցով:

Բայց ո՞վ է այդ ժողովուրդը: Նրա համեմատաբար ուժեղ խաւը, գէպի որը սովորաբար ուղղած են լինում լուսահատ աչքերը: Ահա՛ կարդացէք: «Ու՛ր են աղղային դպրոցները, ու՛ր են ազգի իշխաններ ի այս մասին հոգաբարձութիւնը» (ընդգծւածը մերն է. — Ա. Մ.), բացակոնւում է Նալբանդեանը:

Մենքից առաջ լեզւի և դրականութեան հարցն է Նալբանդեանին դրողեցնողը, մի հարց, որի համար նա նիզակներ է շարդել: Նալբանդեանը դանդաւում է, որ հայ դրականութեան նիւթ մատակարարողը էֆիմերդէն կամ օրացոյցներն են. դա «արեղայական մատենագրութիւն» է. և առաջարկում է նա դրականութիւնը միանգամայն նոր հիմքերի վրայ դնել:

Նոյնը և հայ բնտանիքի նկատմամբ: Հայ կնոջ ազատագրման, հետեւաբար և հայ բնտանիքի ազատ զարգացման ոկղբունքն է առաջադրում նա. չէ՞ որ արդի բնտանիքը ժողովրդի բունն է:

Ընտանիքից անցնում է նա դպրոցին: Այստեղ յանձնարարում է դասաւանդել բնական գիտութիւններ, մատենութիւն, օրէնսդիտութիւն, բաղաբանտեսութիւն, մեքենագիտութիւն, լեզուներ և այլն, այլ և առաջարկում է ժողովրդի լուսաւորութեան դործը կենսունակ ոյժերի ձեռք տալ: Բժօղ հողւորը պարապեն աստուածային բանի ուղղա-

միտ վարդապետութեամբ, բայց աղբի լուսաւորութիւնը պիտոյ է յառաջանալ բուն աէզի հողորարձութեամբ»:

Մեր ծրագրից դուրս է ծանրանալ Նալբանդեանի րէֆորմիստական դործունէութեան վրայ: Բաւականանա՞նք սրանով միայն:

Եւ միմիայն այսքանը իմանալով դժւար է ասել, թէ Նալբանդեանն ո՞վ է ու ի՞նչ է ներկայացնում: Այդպէս է վարւում և պ. Լէօն: Նա իր մի փաբրիկ յօգւածում, որ ղետեղւած էր Ե. Թովհեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած ժողովածուի մէջ, գտնում է. «Նալբանդեանցն էլ, պէտք է ասել, նոյնպէս առանձնապէս սասանեցնող ծայրայեղ մտքերով չէր հանդէս գալիս «Ճիւսիսափայլի» էջերում: Ծիշտ է, նա սաստիկ յարձակում էր տիրող մեծատունների վրայ, բայց այդ արշաւանքի մէջ աւելի անձնական վերաբերմունք էր երևում, երբեմն նաև մանր մունր հաշիւներ: Իսկ ընդհանուր հասարակական հարցերի մէջ նա նոյնպէս, թէև աւելի խիստ խաղաղանող լեզուով, անարգ սիւնին էր բեռնում խուար երեւոյթները և պահանջում էր վերանորոգութիւն: Հայ կեանքի հիմունքները նա չէր խորտակում» (ընդգծ. մերն է, Ա. Մ.):

Հիմք կա՞յ արդեօք «անձնական վերաբերմունք» ու մանր մունր հաշիւներ» նկատելի իհարկէ ո՛չ: Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում իրանից Նալբանդեանի ողու ուղղութեան այդ գնահատութիւնը: Նա բաւականին մտերեւացին է. ունի ին կասենք՝ նա միանգամայն սխալ է: Այն, ինչ որ մենք մինչև այժմ ասացինք Նալբանդեանի մասին, կարող է խկապէս համաձայն լինել պ. Լէօնի արած գնահատումին: Բայց մենք դեռ բան չենք ասել Նալբանդեանի մասին. ասելիքը առաջում է: Պ. Լէօն կամ չի հասկացել Նալբանդեանին, կամ թէ չի չի ուզում հասկանալ. չէ՞ որ բաւականին վտանգաւոր բան է նրան հասկանալը: Եւ կարծես թէ պ. Լէօն գուշակում է այդ վտանգը: Ապա թէ ոչ ինչո՞ւ են դրւած այդ տողերը. ինչ կարիք ունէր նա պնդելու՝ «Հայ կեանքի հիմունքները նա չէր խորտակում»:

Դողտնիքն էլ 4էնց այստեղ է:

V.

Նալբանդեանը 1859 թ. սկզբին արասահման է ուղեւորւում: Այնտեղ ծանօթանում է նա ժամանակի հասարակական հասանքներին: Նրա մտաւոր հորիզոնը ընդլայնում է:

Եւ ահա արտասահմանում կատարւում է մեր հրապարակաւոր գարձը. նրա գաղափարները այլ ևս այլ ուղղութիւն են աստնում:

Այդ բանին արձագանք պիտի համարել այն, որ նոյն թւի վերջին Նալբանդեանը գորարում է պաշտել մինչև այդ իր համար գնահատելի կուսքերը: Ահա թէ ի՞նչ է ասում այս մասին նրա կենսագրիչներից մէկը. «1859 թ. հոկտեմբերին Նալբանդեանը վերադառնում է Ռուսաստան և «Ճիւսիսափայլից» վերջնականապէս բաժանւելով՝ Պետերբուրգ է գնում: Որքան և սկզբնապէս Նալբանդեանի ու Նալբանդեանի մէջ մտքերի համերաշխութիւն լինէր, այնուամենայնիւ այս երկու տարբեր խառնածոներն ու մտքերը կարող չէին հաշտ մնալ. մէկը մեղմ էր, չափաւոր, միակողմանի գաղափարների տէր, սենեակի մարդ, միւսը տաքցուլ, պատերազմող, աւելի լայն հայեացքների տէր, կեանքի մարդ» և այլն այս իմաստով: Խնդրի արմատական կողմը, որքան էլ նա անկայտ լինի, վրիպել է կենսագրի աջքից. ստիպել և «սկզբնապէս» բառը մատնել է նրան:

Համերաշխութիւն կար խկապէս սկզբնական շրջանում: Այնուհետև նա տեղի է տալիս գաղափարների տարբերութեան:

Դեռ այն ժամանակ «լիբերալ» Նալբանդեանը, կարծես բնագրամբ, արտայայտում էր այնպիսի բողիտիւ մտքեր, որոնցից մեր սովորական բուրժուական գրողները միշտ հեռու են եղել: Մի տեղ նա հարց է տալիս. «Մի մարդու առաքինի կամ վատթար լինելու շարժառիթը գտնւում է նոյն այդ մարդո՞ւ մէջ, թէ՞ նրա շրջակայ ընկերութեան մէջ». և առանց տատանւելու պատասխանում է. «մարդը ծնանելով չունի իր մէջ առաքինութեան կամ վատթարութեան սկիզբն կամ աարը, և հոգու այդ ունակութիւնը հեռանք են նրա լաւ կամ

վատ շքչակայքի աղղեցութեան»։ Մարդը, այդ «հասարակական անասունը» կերպարանաւորուում է իր հասարակութեան ծոցում և նրա ազդեցութեան տակ։

Այս մաքից մատերիալիստական հոտ է բուրում. նա պարունակում է իր մէջ առողջ սաղմեր, որոնք ապագայում աւելի զարգանալու ու բեղմնաւորւելու էին։ Եւ այդպէս էլ եղաւ։ Նախնադեանն անցաւ Բուրիկօնը, որ այնուհետեւ մի անչրպեւ դարձաւ մի կողմից նրա, իսկ միւս կողմից՝ Նազարեանի ու առհասարակ վերածննդների և ազատամտականների միջև։

Սահայն դառնանք Նախնադեանի կեանքին։

Մինչև 1860 թ. մենք նրան տեսնում ենք Պետերբուրգում, որտեղ՝ մի տարի պարապելուց յետոյ, արևելեան լեզուների կանդիդատի քննութիւն է տալիս։ Այնուհետեւ մեկնում է իր հայրենի քաղաքը։ Այստեղ նա պատգամաւոր է ընտրւում՝ Հնդկաստան ուղևորւելու և Նոր-Նախիջևան քաղաքին հետևած զօւմարի դործը գլուխ բերելու համար։ Մօտ 2 տարու չափ մնում է Ասիայում և Եւրոպայում՝ մի կողմից իր առաքելութիւնը ի կատար ածելու, միւս կողմից այլ գիտաւորութիւններ ու նպատակներ ունենալով։ Վերջինս աւելի հետաքրքիր է մեզ համար։

Եւրոպայի հասարակական երկնակամարը 60-ամեան թուականների սկզբներն պարզւել էր սկսում. յեղափոխական ու սոցիալիստական յայտնի ոյժերը խմբւել էին զլխաւորապէս Լօնդօնում. նորա այնտեղ կողմում էին լայն ու համարձակ ծրարներ։ «Զորքող դասի» կազմակերպութեան աշխատանքն էր առաջ տարւում. նրա ներկայացուցիչները իրար հետ ինֆորմացիայի մէջ էին գտնւում։ Հռչակաւոր ինտերնացիօնալի նախապատրաստական շրջանն էր։

Այս ամենը տեղի է ունենում Նախնադեանի աչքերի առաջ. դէպի այն նա գիտակից ու համակիր վերաբերմունք է ցոյց տալիս։

Իր միասին դլուխ բերելուց յետոյ Նախնադեանը աշխատում է մօտիկ ծանօթանալ եւրոպական շարժումներին ու

մասաւոր հոսանքներին։ Երեւի հէնց այդ նպատակով էլ այցելում է նա մի շարք յայտնի կենտրոններ. քանիցս գնում—դալիս է Պարիզ ու Լօնդօն, որտեղ բաւականին ժամանակ ապրում է նա։ Ապա ծանօթանում ու սերտ կապեր է հաստատում մի խումբ հասարակական և քաղաքական գործիչների հետ, ինչպէս՝ Բակունինի, Հերցէնի, Օգարեի, Չերնշևոկու, Տուրգենևի և այլոց։ Նրանցից մի քանիսը նրան քաջ գիտէին և հետն էլ նամակադրութիւն են ունեցել։

Շարժումը, առաջաւոր միտքը խոր հետքեր են թողնում Նախնադեանի վրայ։ Այդ միջոցին է, որ նա գրում ու հրատարակում է Լօնդօնում իր ամենալաւ երկը՝ «Երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ»։ Գործնական ասպարիզում էլ Նախնադեանը ունեցել է որոշ ծրագրեր, որոնցից է առեկապների մէջ յեղափոխական շարժում առաջ բերելու միտքը*։

Շնորհիւ իր այդ գաղափարների ու ձգտումների՝ Նախնադեանը շուտով վտանգւեց։ 1862 թ. կէսերին նա վերադառնում է Ռուսաստան։ Դեռ մի քանի օրւան եկած է եղել, երբ Նոր-Նախիջևանում ձերբակալւելով, տարւում ու նետւում է Պետրօպաւլօվսկի բերդը։ Այստեղ 3 տարու չափ մնալուց յետոյ՝ թոքախտաւոր ու մաշւած, աքսոր է օւղարկւում երկրի մի խուլ անկիւնը։

Աքսորավայրում, 1866 թ. մարտի 31-ին, Նախնադեան մեռնում է կարճ, աղմկայոյլ և տանջալից կեանքից յետոյ, որի մասին նա իր բանտային նամակներից մինում գեռ առել է՝ «Я давно уже привык к страданиям; на пути моей жизни никогда не цвели розы».

VI.

Մեր առաջն է Միքայէլ Նախնադեանի գործունէութեան երկրորդ շրջանը։

Այստեղ մի շարք զրւածքներում նա երևան է հանում իր հասարակական—փիլիսոփայական աշխարհաեացքը։

*) Այդ ինքուր շուրջը նա կապեր է ունեցել յայտնի Մադօնու Ֆետ։

Ահա՛ «Երկրագործութիւն»-ը, որին որպէս էպիգրաֆ ծառայում է Լ. Փօյէրբախի հետեւեալ միտքը. «Իմ աշխատութեան զաղափարը միայն եղրակացութիւնը են, փաստերի հետեւանքը. նոքա բոսինքեան զաղափարք չեն, այլ կերպարանաւորւած, կենդանի կամ պատմական իրողութիւն»։ Սրանով է սկսում Նալբանդեան սուր շարժել իդէալիզմի դէմ։ «Վերացական» ու «միստիքական» խնդիրներով պարագելու ժամանակը անհետ անցել—գնացել է։ «Անցան այն ժամանակները երբ մտածում էին պարզամիտ մարդիկ, թէ օդի անչափելի բարձրութեան մէջ դրւած է փիլիսոփայութեան աթոռը։ Սուր. փիլիսոփայութիւնը երկրազնդի վրայ է, մարդն է նրա աթոռը, մարդն է նրա և քննողը, և՛ քննելին։ Բայց մարդը յառաջ քան թէ պիտի դոյանայ... ապրի... քննէ և իմաստասիրէ իր անձը, իր կեանքը, իր անցեալը, իր ներկան... այս բոլորից առաջ մարդ կարօտ է նիւթի։ Անցան այն ժամանակները, երբ մշուշով պատած մարդկային երեւակայութիւնը ոչնչից տիեզերք էր ստեղծում «(ընդգծումը մերն է.՝ Ա. Մ)»։ Պա՛րզ է և կարուկ։ Մատերիալիստական տեսակէտն է այնտեղ արծարծում։ Դա Փօերբախիդմի ազդեցութեան հետեւանք է, և Նալբանդեան չեա չէր մնացել իր ժամանակից։

60-ական թւականները Փօերբախի վարդապետութեան յաղթանակի դարն են կազմում։ Հեգելի իդէալիստական շփոթան ալլեա անբաւարար է համարւում. և ձախակողմեան հեգելեանները ուրախութեամբ փարւում են Փօերբախի աւելի արմատական վարդապետութեան, որի հանած ֆուրօրը մեծ էր։ Ինչու՞մն է կայանում Փօերբախի փիլիսոփայութեան էութիւնը։ Նոր՝ հեգելի մասին։

Հեգելի փիլիսոփայութեան ծուծը կազմում է դիալեքտիկական մեթոդը։ Հեգել դիալեքտիկան հակադրում է մետաֆիզիքային Նա դանում է, որ մետաֆիզիքան իրերի զարգացման պրօցեսս ասածդ ինկատի չի առնում, որովհետեւ բոլոր մետաֆիզիքայի իրերը և երեւոյթները ներկայանում են որպէս քարացած, իրարից անկախ մեծութիւններ։ Դիալեկ-

քան, ընդհակառակը, երեւոյթները տեսնում է իրարից կախում ունեցած, մի շարքում, նա այն քննում է որոշ տուայնթացութեան տեսակէտից։ Երեւոյթները—զա մի ամբողջ պրօցեսս է, որ շարունակ շարժւում է։ Իւրաքանչիւր բան զարգանում է. իր այդ ընթացքում նա փոփոխւում է անընդհատ ու տարուբերում է։ Ամեն ինչ յարաբերական է. յարաբ. ու բացարձակ ոչինչ չկայ, այն, որ այսօր կայ, վաղը այլ է, այն, ինչ այս է, նա միւսին ժամանակ և այն է։ Իրերը իրանց զարգացման պրօցէսսը արտայայտում են նրանով, որ հոսում են հակասական ձևով, հակասութիւնների միջոցով. իւրաքանչիւր գրութիւն առաջադնայով՝ վաղ թէ ուշ տեղի է տալիս մի այլ գրութեան։

Այստեղից քանակը զարգանալով վերածւում է որակի և ընդհակառակը, կերպարանափոխութիւնների այգօրինակ ձեր տեղի է ունենում վերջիվերջոյ արմատական չեղաշրջումների՝ չեղափոխութիւնների միջոցով. չէ՛ որ քանակը որակ դառնալու համար կորցնելու է իր ուրայն յատկութիւնները։

Սա կեանքի անխուսափելի օրհնքն է, կեանքի՝ թէ՛ բնութեան ծոցում և թէ՛ հասարակութիւնների մէջ։

Հեգելի այս թէօրեան Նալբանդեանը ըմբռնել է, թէև ոչ լիովին։ Նա ունի մի յօդւած, նւիրւած հեգելի մեթոդի լուսարանութեան՝ «Հեգելը և նրա ժամանակը», որ ի դէպ ասած՝ առաջին և առաջիմ վերջին անգամ լոյս է քնծայված որանից 10—11 տարի առաջ «Լուծալ» հանդիսում։ Այստեղ նա ասում է. «Ոչ հեգելի աշակերտ ենք և ոչ Շելլինգի, Բայց արդարութիւնը ստիպում է խոստովանել, որ երկուսի համակարգութիւնքն էլ մեծ օգուտ ցոյց տւին դիալեքտիկական ընդհանուր ձևերը յայանադործելով, որոնց միջնորդութեամբ առաջ է գնում զարգացման գործողութիւնը» (ընդգծումը մերն է. Ա. Մ.)։

Սա միանգամայն ճիշտ է, որից Նալբանդեանը աշխատում է եղրակացութիւն անել։ «Այս յայանադործութեանց հիմնական արդիւնքը,—շարունակում է նա,—երևում է հետեւալ ասածի մէջ՝ սղարգացման վերին աստիճանը իր ձևով նման

6387
39

է սկզբին, որտեղից առաջ է գնում այդ զարգացումը»: Այնուհետեւ Նալբանդեանը անցնում է Հեզելի մեթոդի պարզաբանութեան՝ բաւականին մոլթ ու խրթին, թերեւս և տարակուսելի կերպով: «Հեզելը գրահանապէս ասում է, թէ «միջին արամորանտիան մօմենտները, աւելի քան թէ ուրիշները, չեն հասնում առարկայական էութեան, մնալով միայն օրպէս տրամաբանական մօմենտ: Հերիք է՝ եթէ որոշեալ միջին մօմենտը հասել է էութեան որեւիցէ կամ երբեքիցէ: սրանով, ուրիշ տեղերում և ուրիշ ժամանակներում զարգացման դործողութիւնը ազատուած է այդ մօմենտները առարկայական էութեան հասնելուց»: «Որ զփորձ առեալ է, կարող է փորձառորայ օգնական լինել»,—այդ վարդապետութեան սկզբունքն էլ նոյն կէտիցն է իջնում: Արդարեւ եթէ միջին մօմենտները իւրաքանչիւր դիպածում անշուշտ հասնելու լինէին առարկայական էութեան, զարգացումը ոչ միայն դանդաղ, այլ և անհնարին էր: Ստույգ է՝ բնութեան մէջ ռատիւնը չը կան, այլ հետեւական շղթայաշատութիւն (?—Ա. Մ.), բայց եթէ մի դիպածում չէ իրադարձուած միջին մօմենտը, այդ շղթան չէ կատարուում: օրովիտե մի անգամ հասել է ա՛յն մօմենտը առարկայական էութեան և հերիք է»:

Յիտաւոր երկար է, բայց նա շատ հետաքրքրական է: 60-ական թւականների մի դրոյ է, այն էլ հայ, այս զատողութիւնները անողը. ուշադրաւ ու խրատական երեւոյթ: Կա՛յ մի այլ հայ կլասիկ գրող, որ իմացած կամ թէկուզ լսած լինէր մի քիչ առաջ բերւածի նման մտքեր:

Հեզելի մեթոդի բացայայտումը մենք գտնում ենք Նալբանդեանի ամենաբնութիւն ու հասուն աշխատութիւններում, ինչպիսիներից է «Երկրագործութիւնը որպէս սղիղ ճանապարհ»: Այնտեղ հեղինակը հարցնում է՝ «Ի՞նչ է կեանքը», և անմիջապէս պատասխանում է՝ «կեանքը անդադար շարժողութիւն, նիւթերի անդադար փոխանակութիւն և անձնապահութիւն է»:

Կարգանք և այս մտքերը: «Գործունէութիւնը շարժողութեան հետեւանք է և առանց շարժողութեան չկայ գոր-

ծունէութիւն: Ուր չկայ գործունէութիւն, ասել է չկայ շարժողութիւն, իսկ ուր շարժողութիւն չկայ, այնտեղ կեանք չկայ», համարձակ պնդում է Նալբանդեանը: «Ամեն բան կախուած է չափից. չափը միակն է, որ չափում է տարածութիւնը: Տարածութիւնը ըստ ինքեան ոչ մեծ է և ոչ փոքր, մինչև որ մի ուսիշ նրանից մեծ կամ նրանից փոքր բանի հետ չը բաղդատուի»:

Ինչ է նշանակում այս: Նալբանդեանը մատնանշում է իրերի հոսող, զարգացող ու տարուբերող յատկութեան վրայ: Երեւոյթների մէջ նկատում նա յարաբերականութիւն և համեմատականութիւն:

Իրաւեկտիքական մեթոդը Նալբանդեանի կիրառում է կօնկրէտ օրինակներով, պատմական երեւոյթների կեանքում:

«Երկրագործութեան» հէնց առաջին տողերից իմանում ենք, որ Տիւսիսային Ամերիկայի կաւիւր հարաւայինի դէմ ստրկութիւնը այնտեղից վերացնելու նպատակով, ցանկալի չէր Անգլիային. այդ («ազատամիտ») երկիրը պատրաստ էր, իր կողմից պատերազմ յայտարարելու Տիւսիսային Ամերիկային. նա չէր ուզում, որպէսզի ստրկութիւնը վերանար մէջտեղից:

Այդ հակասութիւնը ըստ Նալբանդեանի նրանով պէտք է բացատրել, որ Ամերիկական պատերազմը և ստրկութեան վերացումը բամբակի արդիւնադործութեան մեծ վնասներ էին հասցնելու. իսկ Անգլիայի ինդուստրիական կեանքը առանց բամբակի մեռած է: Սա է իրերի գաղտնիքը: Նալբանդեանի համար, ուրեմն, չկայ անպայման երջանիկ ու ազատ երկիր. ամենաերջանիկ համարւած վայրը կրում է իր մէջ բացասական ազդեք. ամենաազատ երկրներից ազատագոյնն անգամ զուրկ չէ բռնակալական ձգտումներից: Նա կործում է, որ իր ժամանակակից կարգերը իրանց դրական յատկութիւնների հետ ունին և բացասական կողմեր, որ այդ երկու մեծութիւնները վաղ թէ ուշ ընդհարւելու են, և դրանից առաջ է դալու «սոսկալի փոթորիկ»: Երեւոյթներին դիպելու տիրեական պրիզմայից նայող Նալբանդեանը հասկանում է, որ էվոլյուցիան տանում է դէպի բէվոլյուցիա:

Մթանումն է կայանում Նալբանդեանի հեղեղանիզմը: Ըստ Հեգելի «գիտելիության գաղափարի ինքնագարգացումն է»: Մաքի մոմենտը գերիշխող է և նախապատճառամեն ինչի: «Բացարձակ գաղափար»,—սա զարգացող, գիտելիքորէն ապրող, ինքնագոյ և ինքնասկիզբ մի մեծութիւն է: «Բացարձակ գաղափարը» մի կժիկ է, որ անվերջ քաղուած է:

Դիալեկտիքական պրոցեսը «բացարձակ գաղափարի» արտացոլումն է, եւ այստեղ է թաղւած Հեգելի իդէալիզմը, որ նրա փիլիսոփայութեան յատկանիշ կողմն է կազմում:

Դիալեկտիքա և «բացարձակ գաղափար»: Սա մի խառը հակասութիւն է Հեգելի փիլիսոփայական սիստեմում: Հեգելը գտել էր բանալին, բայց այն գործադրել չկարողացաւ: Նրա փիլիսոփայական մեթոդը արմատական է, սակայն սիստեմը՝ խախտու: Եւ նա ունենալու էր իր յաջորդները, որոնք շտկելու էին նրա սխալը:

Ահա Լ. Փոքրբախը, որ դուրս է եկել Հեգելի շփոթից: Նա, մի կողմ նետելով իր նախորդի «բացարձակ գաղափարը», գալիս է այն եզրակացութեան, որ իրերի և երևոյթների նախապատճառ պէտք է համարել նիւթական աշխարհը՝ բնութիւնը: Փիլիսոփայական ծանրակշիռ պրօբլեմը՝ մտքի և իրականութեան յարաբերութեան խնդիրը Փոքրբախ լուծում է յօդուտ երկրորդի: Ողի՛ն կախւած է նիւթից, թէ՛ նիւթն է պայմանաւորում ողին: Այդ հարցով իդէալիզմի և մատերիալիզմի բախտն է վճռում: Եւ Փոքրբախ մատերիալիսն է գերակշռութիւն տալիս: Փոքրբախ իր «Բրիստոնէութեան էութիւնը» գրւածքով, առում է Փ. Էնգելս, յայտարարեց մատերիալիզմի յաղթանակը: Բնութիւնը գոյութիւն ունի անկախ որեւէ փիլիսոփայութիւնից: Նա այն հիմքն է, որից բխում ենք մենք. մարդիկ նրա ստեղծւածքներն են: Բնութիւնից և մարդուց դուրս չկ'ոչ ոչինչ:» Այսպէս է Փոքրբախ մատերիալիստական փիլիսոփայութիւնը:

Նալբանդեան վաբախ է նրանից: «Փիլիսոփայութիւնը երկրազնդի վրայ է, մարդն է նրա աթոռը, մարդն է նրա և՛

քննողը, և՛ քննելին: Բայց մարդը առաջ քան թէ պիտի գոյանայ... ապրի... քննէ և իմաստասիրէ... կարօտ է նիւթի», այս տողերն է գրում Փոքրբախից ազգւած Նալբանդեանը:

Մենք հեռու ենք, անշուշտ, ասելուց, թէ Նալբանդեանի մատերիալիզմը կամ դիալեկտիքան եղել են անշեղ ու հարազատ, նմանապէս և նրա՝ Հեգելի ու Փոքրբախի ըմբռնումը. այնտեղ ունի նա թերութիւններ ու սխալներ. բայց հարցը դրանում չէ: Կարեորը այն է, որ 60-ական թւականների մի հոյ հրապարակաբօս կարողացել է վարակել գիտելիքայով ու մատերիալիզմով: Աւելին. այդ վարակումը նրան տարել է հեռուն: Մենք գիտենք արդէն, որ մարդը ծնանելով չունի իր մէջ առաքինութեան կամ վաւթարութեան սկիզբն կամ տարր, և հոգու այդ ունակութիւնը հետեւեք են նրա լաւ կամ վատ շրջակայքի ազդեցութեանը. նոյնն էին ասում և XVIII դ. Ֆրանսիական մատերիալիստները: Միմիայն այդքան: Սակայն Նալբանդեան գնում է առաջ:

Մարդկային արարածը կախում ունի հասարակական շրջակայքից, գեղեցիկ. այնուհետեւ, վերջինս հետ նա կառւած է իր «եական և իրական պէտքերով». որոնք կազմում են մարդկային կամ հասարակական կեանքի բովանդակութիւնը, պայմանները. իսկ «պայմանների մէջ տեսնում ենք տնտեսական խնդիրը», եզրակացնում է Նալբանդեանը:

Այս միտքը նա արտայայտում է շատ անգամ և տարբեր եղանակներով՝ «Տնտեսական խնդիր» ասելով նա հասկանում է հողային հարցը, որին առաջնակարգ նշանակութիւն է տալիս. առանց նրա լուծւելուն չեն լուծւի հասարակական, քաղաքական և այլ պրօբլեմներ:

Փոքրբախ կանգնեց կէս—հանապարհին: Նրա մատերիալիզմը տարւած է իդէալիստական հովերով. ապացոյց՝ նրա կրօնն ու մօրալը: Բացի այդ, Փոքրբախի մօտ հասարակական երևոյթների մատերիալիստական բացատրութիւնը բացակայում է: Եւ ահա XIX դ. կիսին հարկ Մարքսը, որ անցել է Հեգելի ու Փոքրբախի շփոթների,

դիւլեքտիքան ու մատերիալիզմը դնում է հաստատ հիմքերի վրայ: Մարքսի դիւլեքտիքական մատերիալիզմը այնուհետև դառնում է երեւոյթների ճշգրիտ բանալին: Այդ առթիւ Փ. Էնգելսը ասում է. «վերադառնալով մատերիալիստական աեսակէտին՝ մենք նորից տեսանք, որ մարդկային դադափարները իսկական իրերի լուսանկարն են ներկայացնում, փոխանակ ընդունելու իսկական իրերը որպէս լուսանկար բացարձակ գաղափարի, որ դտնւում է զարգացման որոշ առաժնային վրայ»:

Նալբանդեան սրանով էլ է որոշ չափով ղեկավարւել: Նա գտնում է որ մարդիկ կախում ունեն հասարակական շրջավայրից, որի հետ նրանք կապւած են իրենց «էական և իրական պէտքերով» վերջիններս հասարակական կեանքի բովանդակութիւնը կամ պայմաններն են կազմում, իսկ «պայմանների մէջ տեսնում ենք տնտեսական խնդիրը»:

Սա արդէն սոցիոլոգիա է:

Ինչով է պայմանաւորւում հասարակական կեանքը: Դիւլեքտիքական մատերիալիզմը պատասխանում է դրան: Հասարակական կեանքը խարսխւած է նրա տնտեսական դրութեան վրայ, իսկ վերջինը որոշւում է արտադրող ուժերի զարգացմամբ: Այս մօմենտն է, որ բացատրում է պատմութեան ընթացքը և առաջխաղացութիւնը, նրա ձգտումները, պատմական կեանքի իւրաքանչիւր տեսալ էտապը:

Այս խնդրում, ինչպէս տեսանք, Նալբանդեանը բաւականին մօտենում է դիւլեքտիքական կամ, ինչպէս շատ անգամ ասում են, պատմական մատերիալիզմի հիմունքներին. չէ՞ որ նա ծանօթ է հեղեյին ու Փոյեքրախին, չէ՞ որ ենթակայ է եղել Բեյքինսկու և Չերնշևսկու ազդեցութեան. իո՞՞ք այս վերջինները ժամանակակից դիւլեքտիքային ու մատերիալիզմին մօտ են կանգնած եղել. մանաւանդ Չերնշևսկին: Վերջապէս, Նալբանդեանին պատմութեան բացատրութեան բանալին տւել է Բակունին, որ իր հերթին ազդւած է եղել Մարքսից, թէև անյաշող կերպով: Անշուշտ Նալբանդեանն էլ է անյաշող կերպով ազդւել, նրա «դիւլեքտի-

քական մատերիալիզմը» ընդմանուք և անորոշ, խափ ու հակասական կերպարանք է կրում. սակայն նրա արժանիքը մեզ հետաքրքրող հարցում մեծ է, եթէ ինկատի ունենանք նրա ապրած էպօխան: Այդ արժանիքը նախորոշում է արդէն նրա հասարակական գաւանանքներն ու սիմպատեաները:

Դառնա՛նք նրանց ընտելթեան:

Նալբանդեանի հասարակական հայեացների ելակէտն է կազմում տնտեսական թէօրիան, որ նա այսպէս է ձևակերպում. «հասարակ ժողովրդի համար ուղղակի, և քնացած մասին համար անուղղակի, բայց և անպէս անհրաժեշտ, ինչպէս շուրր ձուկի համար, միակ աղբիւր տպրուստի և հարստութեան է երկրագործութիւնը: Երբ որ մի աղբ կաշմող անհատների մեծադոյն մօտը պարապի երկրագործութեամբ և առհասարակ գիւղական տնտեսութեամբ, այն ժամանակ, այդ աղբի ընդհանրութիւնը հարուստ է և ապահովելու որովհետև նրա հիմքը դրւած է բնականապէս և բնութեան վերայ»: Առաջին նաագ թւում է, թէ Նալբանդեան կանդնած է Ֆիզիօկրատների տեսակէտի վրայ, իսկ պ. Լ. Մանէլեան իր «հայոց գրականութեան» Բ. պրակում կործում է, որ նա այստեղ Ա. Սմիտի շիօլայի հետևող է հանդիսանում. բայց ըստ երեւոյթին Պ. Մանէլեան թույլ է տւել իրօն տնել մի գաւէրի սխալ՝ Ֆիզիօկրատիզմը շփօթելով Սմիտեան ուղղութեան հետ: Սակայն մենք դառնանք այն հարցին, թէ կարելի է արդեօք Նալբանդեանին Ֆիզիօկրատ համարել:

XVIII դ. երկրորդ կէսին կապիտալիզմը նոր-նոր էր ձլում Եւրոպայում: Նախկին պրօտէկթօն միջոցներն ու ձգտումները մեծապէս խանգարում էին նորարոյս բուրժուադիալի առաջնթաց շարժման, նրան անհրաժեշտ էր ազատ տնտեսական կեանք և զարգացում. իսկ այն կարելի էր ձեռք բերել՝ յարաբերութիւններն ու կարգերն յայտարարելով միանշամայն ազատ և վերջին հաշւով նեւուելով «ազատ» բնութեան գիրիւ: Բնութիւնը ազատ է, նա և մարդուն այդպէս է ստեղծում: Մարդկային յարաբերութիւնները պէտք է որ

աղատ լինեն: Դա յայտնի *ordre naturel* կոչւածն է: Այստեղից է իր սկիզբը առնուած Ֆիզիոսոփաների գործը: Նա բուրժուազիային շօշափելի օգուտներ էր խոստանում այն չափով ինչ չափով որ կապիտալիստական յարաբերութիւնը հանելով պետութեան ու աւատականութեան հովանաւորութեան տակից, ենթարկում էր այն միայն ու միայն նրա կամքին: *Ordre naturel*-ը տանում է և գէպի բնական տնտեսութիւն: Բնութիւնը— իմա՛ հողը— ժողովրդական տնտեսութեան հիմքն է կազմում, օրովհետև նա է այն աղբիւրը օրտեղից դուրս է դալիս զուտ եկամուտը— *produit net*. այլ խօսքով՝ յաւելեալ արժէքը— կապիտալիստական տնտեսութեան անհրաժեշտ ու կտրեւոր այդ մեծութիւնը— արդիւնք է զեղաշտնտեսական աշխատանքի: Ահա՛ թէ ինչի է յանգում Ֆիզիոսոփաների տեսակէտը: Եւ նրանք ուշադրութիւն էին բարելաւել գիւղատնտեսութեան դրութիւնը. նրանք հարցի մի կողմին էին միայն նայում. առհասարակ քաղաքային արդիւնաբերութեանը հոգսը նրանց չէր էլ դրողեցնում. նա, համեմատած հողագործութեան հետ, երկրորդ կարգի մեծութիւն էր: Սակայն Ա. Սմիտ եկաւ ցոյց տալու, որ կապիտալիստական տնտեսութիւնն ասածը իր ամբողջութեամբ պէտք է ինկատի առնել: Չկա՛յ սոսի գիւղատնտեսական արդիւնաւէտ ուշադրանք. իւրաքանչիւր աշխատանք արդիւնաւէտ է, այսինքն՝ յաւելեալ արժէք տրամադրող, լինի այն բնութեան ծոցում, թէ գործարանների խաւար կամարների տակ: Եթէ Ֆիզիոսոփայի դմբը նորածիլ բուրժուազիայի թէօքիան է, ապա սա արդէն կազմաւորւած բուրժուազիայի տեսակէտն է: Սակայն թողնենք այս:

Իսկ ի՞նչ է ասում Նալբանդեան:

Շարունակենք նրա մտքերը մեր բառերով արտայայտել: Ժողովրդի հարստութեան հիմքը երկրագործութիւնն է (հող և աշխատանք). վերջինս այս կամ այն վիճակը անմիջապէս ազդում է ինչպէս վաճառականութեան ու արհեստների, նոյնպէս և ողջ տնտեսութեան վրայ. հողը, երկրագործութիւնը այնպիսի մի մեծութիւն է, որ կեանքի ու նրա

բոլոր արտայայտութեան վրայ անմիջապէս գնում է իր կրնիքը:

Այդ տեսակէտը բղխում է այն ժամանակեայ իրերի ինքնատեսակ դրութիւնից: XIX դարի կէսերին և առաջ Եւրոպայում կապիտալիզմի լողթանակը աւելի քան ակնյայտ էր:

Միջնադարեան տնտեսութիւնը նրա հարւածների տակ բեկրեկւել էր. մանր տնտեսակազոր քայքայւում էր. մանր արդիւնաբերողը ղեգերում էր կեանքի դժնդակ պայմաններում:

Դիւղը տնտեսական կացութեան զգայուն ծանրաչափն է. դժբախտ հանդամանքները նրա վրայ թողնում են խոր հետքեր ու ծանր ազդեցութիւն: Այդ պատճառով էլ գիւղատնտեսութիւնը մեծ ուշադրութիւն է դրւում. շատերը կործում են, որ՝ եթէ նրա վիճակը բարւոքի, երջանկութիւնն ու խաղաղութիւնը նրա գլխից տնպակաս կլինեն: Եւ երկրագործութիւնը ողջ տնտեսութեան անկիւնաքարն է սկսում կազմել: Այդպէս է նա թէ՛ Ֆիզիոսոփաների և թէ՛ մանր տնտեսութեան պաշտպանների համար, որով այդ երկու կատեգորիաների մէջ Փօքմալ նմանութիւն է առաջ դալիս: Դիւղական տնտեսութեան բարւոքման համար ծրագրեր են մշակւում. մանր բուրժուազիայի իդէօլոգները աշխատում են վերադարձնել նրան նրա նախկին փառքը: Սիսմօնդին, օրինակ, կողմնակից էր խոշոր տնտեսութիւնների բաժանման մանր արդիւնաբերողների և առհասարակ աշխատաւորների մէջ: Նմանօրինակ մտքեր, սակայն այլ ձևով արտայայտած, մենք պատահում ենք և ուրիշ շատ գրողների մօտ:

Նայն էր և Նալբանդեանն, որի գաղափարները արդիւնք են որոշ իրականութեան, որը կանգնած է եղել որոշ խախտեսակէտի վրայ:

Եւրոպական իրականութիւնը և եւրոպական միտքը մեր հրապարակախօսի վրայ ունեցել են իրանց ազդեցութիւնը. նրա հասարակական դէմքը պարզւել է ուսական կեանքի և ուսու մտածողների շնորհիւ. իսկ հայ իրականութիւնը ուղ-

դուժիւն է տւել նրան, նախորոշել է նրա իդէօլոգիան: Նախնականք ամենից առաջ և ամենից շուտ հայ կեանքի ծրուանդ է:

XIX դ. կէսերին հայկական իրականութեան ծոցումն էլ նկատելի էր մասսաների քայքայման պրօցէսը տնտեսապէս. այնտեղ փողը մուտք էր գործել արդէն: Պանդխտութիւնն ասածդ զիւղական աղբարնակութեան համար նորութիւն չէր: Նախնականք նրա մասին խօսում է և բաւականին ընդարձակ կերպով: Ռուսական տնտեսահասարակական կեանքի ազդեցութեան տակ հայ տնտեսա-հասարակական կեանքն էլ առաջ էր գնում արագ կերպով: Միջնադարը տեղ էր տալիս նոր էպօխային: Հասկանալի է, որ այդ հանգամանքի շնորհիւ իդէօլոգիան ունենալու էր իր ուրոյն գոյնը. նա կրեւոլ էր և կրում էր իր վրայ «մանր ժողովրդի» մանր արդիւնաբերողի կնիքը. և ապա չէ՞ որ հայ միտքը հետեւել է միշտ երուպական ու մանաւանդ ռուսական մտքին: Այդ իսկ պատճառով նա զերծ չմնաց ռուսափոխական տարրերից և ուսուպիւն հանդէս եկաւ գիւղատնտեսական կեանքի շրջանակներում: Նախնականք նրա ներկայացուցիչը դարձաւ:

Այժմ պարզ է, թէ ինչ կապ կարող է լինել Ֆիզիօկրատիզմի և Նախնականքի տնտեսական թէօրիայի միջև: Մի տեղ երկրագործութիւն՝ յանուն կապիտալիզմի զարգացման, միւսի մօտ մանր գիւղատնտեսութիւն՝ յանուն մանր տնտեսութեան. Ֆիզիօկրատները խոշոր բուրժուազիային ներկայացուցիչներ են, իսկ Նախնականքը արձագանքում է մանր բուրժուական իդէօլոգիային: Եւ այլապէս չէր էլ կարող լինել, քանի որ Նախնականքին Ֆիզիօկրատիզմից բաժանում է մի ամբողջ դար:

Այդպիսով Նախնականք մեկնում է մանր-բուրժուական իդէօլոգիայից. նա կանգնած է ժամանակի ամենադեմոկրատիկ խաւի - մեր կեանքում իհարկէ - շահերի տեսակէտի վրայ: Այդ խաւը հասարակ ժողովուրդն» է: Նա վառ կերպով ասում է. «Մենք ապատակամ նուիրեցինք մեզ հասարակ ժողովուրդի իրաւունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնուի-

րեցինք հարուստներին, նրանք իւրեանց արծաթի թումբէւի տակ անխոցելի են»: Այնուհետև նա ցոյց է տալիս, որ «հասարակ ժողովրդի» գրութիւնը Անդլիայում և Պրանսիայում շատ աննախանձելի է. նա շարունակում է՝ «մեր աչքի առջև են բիւրաւոր անգործ գործաւորը, որ տանջւում են սովից և վերջին ճիգն են թափում, պատերազմելով մի ծայրացեալ աղքատութեան հետ»: Նայն է և հայերի մօտ. այստեղ պանդխտութիւնն է իր գործը տեսնում: Տրապարակախօսը ցաւելով ցաւում է՝ տեսնելով մանր արդիւնաբերողի անկեալ վիճակը. այնուհետև նա ի՞նչ է անելու. ուրիշների մօտ աշխատելը այնքան էլ հեշտ բան չէ՝ չէ՞ որ «նա եւ մարդ է, զգաղմունք ունի», բացակայում է քաղքենական փիւմտութեամբ մեր հեղինակը:

Այդօրինակ անհաւասար կացութիւնը մի օր այսպէս թէ թէ այնպէս վերանալու է. «Եւրոպան կանդնած է այսօր մի դժուար լուծանքի խնդրի առջև, այդ տնտեսական խնդիրն է. մարդը և հացը: Եւ այդ խնդիրը, կանուխ թէ ուշ, թէ և սօսկալի փօթօրիկներով, պիտի լուծւի: Ոչինչ բռնութիւն, ոչինչ պահպանողական համակարգութիւն, ոչինչ ընդդիմադրութիւն, որևիցէ կողմից, չէ պիտի վարդանայ փակել նրա առաջը, թէ և լաւօր, հալածական և աքսորական են այդ ապագայի մարգարեքը և առաքեալը» (ընդգծումը մերն է, — Ա. Մ.): Սա խոր համոզմունքից բխած մի նշանակալից միտք է: Նախնականքը գիտէ, որ կայ տնտեսական անհաւասարութիւն, ուստի և դասակարգային բաժանումներ. դասակարգային բաժանումը առաջ է բերում կռիւ, որ պիտի լուծւի «փոթորիկներով», որի շնորհիւ «բոլոր երկրագնդի վրայ խոստովանելու է հաւասար իրաւունքը»:

Բայց ինչպէս է իրան ներկայացնում Նախնականքը մարդկային ազգի հաւասարութիւնը, տնտեսական դրութեան նորմալ վիճակը: Նա քարոզում է հողային համայնացում: Հօգը չի կարող օնփականութեան առարկայ լինել. նա պատկանում է ամբողջ ժողովրդին: Հօգի մասնաւոր օնփականութիւնը պէտք է վերացնել. նրա տեղը պիտի բռնէ հասարա-

կազման սեփականութիւնը: Իւրաքանչիւր մարդու թոյլ է դր-
ւում օգտուել հոգից «հաւասար չափով» իսկ որպէսզի նախ-
կին «անհաւասարութիւնը» նորից չկրկնուի՝ «հոգը վաճառե-
լու օկղբունքը» արգելւելու է: Այն ժամանակ հասարակու-
թիւնը, նրա «անդամը և նրա սերունդը հաստատում է իր
կեանքը մի ամուր և ապահով հիմքի վրայ, և անհնար է, որ
նա կամ աղքատութեան հանդիպի, կամ իսպառ կարօտ մնայ»:
Իո՞վ քաղաքային տնտեսութիւնը: Երբ որ հիմքը բարւոքւի,
կրարւոքւի և շէնքը, ողջ շէնքը: Գաղաքային տնտեսութիւնը
առանձին փոփոխութիւնների կարօտ չէ. երկրագործութեան
բարեկարգումը կցապի և վաճառականութեան կամ արհեստ-
ների քայքայիչ ձգտումները:

Ահա ձեզ ագրարային սօցիալիզմ, որի ելակէտն է սե-
փականութեան ինստիտուտը: Խախտւաւ ելակէտ.
որովհետեւ նա երեսօթի բուն հիմքը չի պրպտում՝ արտա-
դրութեան ձեւ—որ է անհատական— Թում է նոյնը: Այն ինչ
սեփականութիւն ասածդ որոշւում է արտադրութեան մօ-
մենտով. չի կտրելի այն աչքաթող անել, որովհետեւ վաղ թէ
ուշ սեփականութեան ձեւ նա յարմարեցնելու է իրան: Բէ-
ֆօրմի թոյլ կողմը այլ և նրանում է կայանում, որ ժողովր-
դական տնտեսութեան միւս ընդարձակ մասը, քաղաքային
արդիւնաբերութիւնը ի նկատի չի առնւած: Տնտեսութեան
պէս-պէս ճիւղերը կապւած են իրար հետ սերտ կապերով.
մէկը միւսից անկարելի է անջատել. մէկի կրած փոփոխու-
թիւնները զարկ են տալիս և միւսին, ինչո՞ւ. որովհետեւ ար-
տագործի ոյժերի զարգացումը ներգործում է ընդհա-
նուր տնտեսութեան վրայ: Բարենորոգութիւն լինի թէ՛ յե-
ղաշջւում, այն պէտք է տեղի ունենայ ողջ տնտեսական
վերաբերմամբ:

Այդ իսկ տեսակէտից Նալբանդեանի ագրարային սօցիա-
լիզմը ոչ—իրական է: Եւ ոչ միայն այդ կողմից: Տնտեսական
կեանքի վերջին Փաղի զարգացումը ընթացել և ընթանում է
կապիտալիզմի բովով. եթէ իրանց դարը անցկացրած տնտե-
սական ձեւերը քայքայւում են, ապա ոչ մի մտացածին միջոց

չի կարող կառնել իրերի ընթացքը. այդ ուղղութեամբ ար-
ւած փորձերը հանդիպում են անյաշդութեան. նրանք ցնորք
են. իսկ նրանց հեղինակները ուտոպիստներ: Այդպէս են եղել
անցեալ դարի զանազան տիպի ուտոպիստ-սօցիալիստներն ու
ուտոպիստ-բեֆօրմիստները: Նալբանդեան դրանց մէջ բացա-
ռութիւն չի կաղմել. նրա աչքից, այդպիսով, վրիպել է իս-
կական «ուղիղ ճանապարհը»:

Այպէս ուրեմն՝ Միքայէլ Նալբանդեանը ուտո-
պիստ է և եթէ կտրելի է այսպէս ասել, դրական ուտո-
պիստ, որովհետեւ նրա ժամանակ ու պայմաններում միմիայն
ուտոպիայի միջոցով հնարաւոր էր հասարակական իդեալ
ծրագրել. բացի այդ նա մեկնում էր զիտութիւնից: Եւ ու-
տոպիստ Նալբանդեանի արժանիքը նրանում է, որ նա՝ ըմ-
բռնելով իրերի ընթացքը, նախագուշակեց և նախորդեց նրանց
ապագայ զարգացումը. եթէ այդ զիտեցողը սխալ դուրս
եկաւ, կրկնում ենք, ձեզքը օրհնելով պայմաններինն է:

Ինչպէս տեսանք, Նալբանդեանը մեկնեց զիտութիւնից,
բայց նա յանգեց ուտոպիային: Ահա՛ ձեզ հակասութիւն: Մի
կողմից «չորրորդ դասի» իդէօլոգիան նոր-նոր էր սկսում
պլպլալ, միւս կողմից «մանր ժողովրդի» արագիցիւնները տա-
հաւին տիրապետում էին. և Նալբանդեանը, արձագանք տա-
լով առաջին, չկարողացաւ ու չէր էլ կարող հրաժարւել եր-
կորդից: Գիտութիւն և ուտոպիա. դրանք ժամանակի անհաշտ
մեծութիւններ են: Նոյն անհաշտութիւնը, հակասութիւնը
մեր հրապարակախօսի զաղափարների մէջ մենք կգտնենք և
ուրիշ խնդիրների նկատմամբ:

Օրինակ, ազգային հարցը: Նալբանդեան նացիօնալիստ է.
Նացիօնալիզմը նա տեսականօրէն հիմնաւորում է որպէս դիա-
լեքտիկ-մատերիալիստ: Դա մի հակասութիւն է, որով հարուստ
է Նալբանդեանի մտաւոր աշխարհը, ինչպէս և բոլոր ժանր-
բուրգերական տիպի իդէօլոգների և ուտոպիստների: Ազգու-
թիւնը բոտ Նալբանդեանի մի պատմական կտտեղօրիա է, որ
մնում, զարգանում է և մի օր էլ ոչնչանալու է: Մարդը,
անհատը ազգութիւնից բարձր է. «Մենք ուրանում ենք ազ-

դի լինելութիւնը. մարդը կայ, բայց ազգը չկայ», ասում է նա: Բանականութիւնը երբէք չի կարող արգարացնել ազգութեան գոյութիւնը, և մարդը, որ միշտ կարօտ է եղել պաշտօնական եարկիկների, այսօր՝ փոխանակ իր անունով դուրս գալու, ասպարէզ է եկել ազգութեան դրօշի տակ. դա հետեանք է բռնակալական ձգտումների ու քայլերի: Հասարակական խաւերի կուէի միջոցին ազգութիւնները կուէի անհրաժեշտ էլեմենտներն են կազմում. այդ չափով էլ նրանք պէտք են ու կարեն: «Այսօր ճնշված մարդերի համար, ազգութիւնն է նոցա միակ դրօշը, որ կարող է բաղել բռնակալութեան ընդդէմ»: Եւ այս բոլորից յետոյ նա արժարժում է սովորական նացիօնալիստական մտքեր, որ նախկինի հակառակն են կազմում:

Իրական հայեացքներով է մօտենում Նալբանդեանը և կրօնին: Իր նամակներից մէկում կրօնի մասին, որպէս հասարակական դրդիչ գործօնի, նա հետեւեալ դատողութիւնն է անում. «Իմ կարծիքով, ասում է նա այնտեղ. ոչ թէ կրօնն է քաղաքակրթութեան առաջ մղիչ ոյժը կազմում, այլ աւելի շուտ՝ կրօնի վերածնութիւնն ու կերպարանափոխութիւնը հետեանք են քաղաքակրթութեան, Բուդդաիզմի կամ բրամիսիզմի դարեւոր տիրապետութիւնը հեռաւոր արեւելքում աւելի շուտ ցոյց է տալիս քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան այն աստիճանը, որի վրայ կանգնած են եղել այդ կրօնները դաւանող ժողովուրդները»: Սա, անպայման, բեալիտական տեսակէտ է: Սակայն Նալբանդեանի նացիօնալիզմը զայիս է նրա այդ մաքին հարւած հասցնելու. նրա մօտ մենք կարդում ենք՝ «խորտակուած ազգութեան տեղը կրօնն է բռնում». կրօնը ազգային ինքնաճանաչութեան և ինքնուրոյնութեան խոշոր Փափոսը է, նա «ազգային քաղաքականութիւնը» առաջ տանելու գործիք է: Այնուհետեւ հաւատացեալի անկեղծ հաւատով նա կրօնական գաղափարին է փառւում: Զնայած վերոյիշեալ բեալիտական մտքին, չնայած, որ մի տեղ Նալբանդեան պնդում է, թէ «մենք համոզուած դիտենք, որ հնազանդութեան պէս կոյր չէ, որ հրամանի պէս չէ բռնա-

բարում քո հասկացողութիւնը, այլ աղբերանում է փաստերը և պատճառները զիտակցութեամբ քննելուց», — իսկ կրօնի էութիւնը համոզումի փոխարէն կոյր հաւատ է բնդունում և զիտակից վերաբերմունքի տեղ հնազանդութիւն է քաբողում, — չնայած այդ ամենին՝ այնուամենայնիւ ցոյց է տալիս նա իր շերմեռանդ կրօնականութիւնը:

Իարձեալ հակասութիւն. սկսելով մատերիալիզմից վերջացնում է իդէալիզմով կամ, արտայայտւած նրա ոճով, «միստիքականութեամբ»: Զարմանալու ոչինչ չկայ:

Քաղաքական խնդիրներում Նալբանդեանը մետաֆիզիկ է. դօնէ «Երկրագործութեան» նայելով նա բացասական վերաբերմունք ունի դէպի իր ժամանակի բոլոր քաղաքական մեծութիւնները: Բռնակալութիւն և կառավարութիւն նրա աչքում մէկ գին ունեն: Սակայն ի՞նչ է կառավարութիւնը. լրսենք «Երկրագործութեան» հեղինակին: Հարց՝ «Կառավարութիւնը... ո՞վ է այդ կառավարութիւնը, ազգը չէ՞»: Պատասխան՝ «Չէ՛, կառավարութիւնը կառավարութիւն է, ազգը ա՛յլ, կառավարութիւնը ա՛յլ»: Հարց՝ «Ուրեմն կառավարութիւն ասելով, պիտի իմանալ որ և է աշխարհի պաշտօնեայքը, կամ, նոցա դահեղէցը»: Պատասխան՝ «Ճիշտ»: Այստեղ ծհասարակ ժողովուրդը» հակադրւում է մի խուճը մարդկանց որ կառաւարութիւն կամ բռնակալութիւն անունն է կրում: Կառավարութիւնը միշտ էլ բացասական մեծութիւն է ներկայացնում, նա ստեղծւած է ճնշման, իր դուրս սրածութիւն և աւերածութիւն տարածելու համար. միայն «պարզամիտ մարդիկ կարող են հաւատալ այս կամ այն կառավարութեան...»: Այդ տեսակէտից դէպի կառավարութիւնը պիտք է բռնել միանգամայն ժխտողական դիրք: Այդպիսով Նալբանդեան թեւեղիտում է անարխիզմի վայրը. Բախտինի ազգեցութեան հետեանք է դա: Ընշւածների ձայնը և ժամանակի քաղաքական կազմը նրան թելադրել են, որ եւրոպական պետութիւնները յետադիմական դեր են կատա-

*) «ազգ» ասելով Նալբանդեան հասկանում է բուն ժողովուրդը, հարստահարւած մասսան, «հասարակ ժողովուրդը», այլ խօսքով՝ զնոցիտիտի, բառի ամենալայն իմաստով:

բում կենքում. բայց Նալբանդեան գնացել է հեռու. նա, փոխանակ հարցին յարաբերականութեան տեսակէտից նայելու նայել է բացառաւոր ազնոցներով և ընկել ծայրայեղութեան մէջ՝ դառնալով մետաֆիզիկ անարխիստ:

Այսքան նրա քաղաքական թէօրիալի մասին: Գործնականում նա բոլոր երևոյթի կողմնակից է եղել յեղափոխական տակաւիկին՝ դարձեալ սովորական իմաստով. այն մտածել է նա կիրառել զոնէ տաճկահայ կեանքում: Տաճկահայերի տնկախութեան պրօբլեմը Նալբանդեանին պարզեցրել է. այդ ուղղութեամբ նա աշխատանք է տարել Լօնդոնում՝ յեղափոխականների շրջաններում: Վերջիններս աշխատել են օգտագործել նրան և յօդուտ ուսաստանեան յեղափոխութեան, զոնէ «Երկրագործութեան» ողջ վերջին մասը և այն կտորը, որ լեզայ կերպով մինչև այժմ լոյս չի տեսել, այդ են ուղարկուցում: Վերջապէս, այդ իսկ պատճառով էլ նա վտանգւեց:

IV

Սրանք են Նալբանդեանի էական գաղափարները, որ մենք աշխատեցինք հարեւոյցօրէն ընդգծել: Այժմ ամփոփենք: Կողում է Նալբանդեանի փիլիսոփայական տեսակէտը, խախտ է նրա սօցիալոգիական կօնցեպցիան, թերի ու հակասական են նրա սօցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գաղափարները: Դիպեկտիկա ու մետաֆիզիկա. մատերիալիզմ ու իդէալիզմ. գիտութիւն և ուսուցիչ: Այլ կերպ չէր էլ կարող:

Նայ գեմօկրատիան քնդհանրապէս, որ 60-ական թւականներին համեմատաբար տւելի դրական ու պրօգրեսիւ մեծութիւն է եղել, ծնել է Միքայէլ Նալբանդեանին, որի գաղափարները ունին իրանց բոլոր բացասական զծերի հետ միասին և դրական կողմեր: Նալբանդեան շարունակ ելնում է մի կէտից՝ գիտութիւնից, որ մատերիալիզմն է, ուստի և դրական կայանից: Բայց մեկնելով նրանից, մեր հեղինակը յանգում է ուսուցիչից, որ մանր-բուրժուական իդէոլոգիային է յատուկ:

Վաթսունական թւականներին մի հայ գրող, այն Ժամանակ, երբ հայ կենքում հասարակական դիֆերենցիացիան շատ աննշան է եղել, երբ իրականութիւնը եղել է հապաղ մանր-բուրժուական—թէև արդէն գործում էր առևտրական կատալի և նա ձգտում էր վերածելու արդիւնագործականի—մի հայ գրող, որ գտնւել է Լրոպական ու առևտրական մի շարք պօզիտիվիստ մտածողների աղբեղութեան տակ, որոնք իրանք էլ տակաւին չէին հասել ժամանակակից մատերիալիզմի իսկական բարձրութեան—մի կողմից Չերնըշևսկի ու Բելինսկի, միւս կողմից՝ Պրուդօն, Սէն-Սիմօն, Տերցեն ու նամանաւանդ Բակունին, —հասկանալի է, այդպիսի մի գրող պէտք է ունենար թերութիւններ, պէտք է կրէր իբր վրայ ժամանակի կնիքը:

Այստեղ է, որ մենք պէտք է տեսնենք Նալբանդեանի պատմական արժանիքը. եւ այդ արժանիքը այնքան մեծ է, որքան երկար է այն ստորածութիւնը, որ բաժանում է մեզ Նալբանդեանի էսոխայից. այդ արժանիքը այնչափ բարձր է, որքան որ ներկայումս քառակուսի դիւի տէր մարդիկ շարունակում են որոնել աղբարային սօցիալիզմը,—իմաստալի վաթսունական թւականներին և անհեթեթ մեր օրերում:

Միքայէլ Նալբանդեանի նշանակութիւնը և խոշոր է. այն մեծ է այն աստիճան. որ Նալբանդեանը իբր շրջանի գրողների շարքում մի եղակի դէմք է՝ շնորհիւ հայ ճղնիմ իրականութեան համար արժէքաւոր նորութիւն ներկայացնող իր գաղափարների, նամանաւանդ շնորհիւ իր գաղափարների դրական տարրերի, որոնք մինչև այժմ էլ չեն կորցրել իրանց թարմութիւնը:

Եւ այժման էլ բաւական է, որպէսզի հայ մտաւորականութեան ձախակողմեան թնն ու հալութեան պրօբլեմաբան տարրերն այսօր երախտադիտօրէն ծունր չոքեն խոշոր գրողի լիշատակի առաջ:

Իսկ հայ բուրժուազիայի գիւնակիցը նա չի կարող հաշուել. հա՛ եթէ բուրժուազիան ուղղւում է, թող պարճենայ առաջին շրջանի Նալբանդեանով, որ իսկուպէս առած, մեր

գրողի սուերն է միայն: Սահմանք, հայ բուրժուական միաջր
ինքը արդէն ձեռք է բաշել Նալբանդեանից, իր խոշոր ներ-
կայացուցիչներից մէկի—Ս. Նազարեանցի—բերանով ֆիլիսոփե-
րական յայտարարութիւն անելով նրա մասին, թէ՛ «Միւս
հերոսի գործունէութիւնը լիմար անձնապատանութիւն է և
անձնաւէր ապստամբութիւն է. 70 միլիոնի առաջը կտրել
էջի նահատակ զառնալ, ոչ, այդ անհաճօ է ինձ... գործը
ոչինչ հայեացք չունի զէպի մեր ազգը... այլ մի օգից առած
ցնորք է—խոտովութիւն և ապստամբութիւն ձգելու ախմար
ամբօխի մէջ»

1910, հոկտեմբեր
Մոսկա:

- 30) ՊԼԵՆԱՐԻԱ. «Թալանի Բաժանումը»—գինը՝ 1 ռ.
31) Ա. ԿԼԻՐԻՆԵՆԿՆ. «Խմելու խմորի և Արմենիա»—գինը՝ 5 ռ.
32) «Կարմիր Աստղ»—գինը՝ 50 կ.
33) Ն. ԼԵՆԻՆ. «Բաղադրական կուսակցութիւնները Ռուսաստանում և պրո-
պագանդիստականութիւնը»
34) ՎԻԼԵՆԻՆԻՆԻՆ. «Սարգիս ու Ծանծան»—գինը՝ 1 ռ.
35) Վ. ԿԵՐԻՆԵՆԿՆ. «Անգլիացիներն, ի՞նչպէս են ծնում իրենց իշխա-
նան տակ գոնաղ զիտացիներին»—գինը՝ 3 ռ.
37) Ե. Ա. ՊՐԵՕՐԵՐԵՆՍԻՆ. «Գիտական կոմունիստների մասին»—
գինը՝ 1 ռ. 50 կ.
38) Գ. ՀԱՅԿՈՒՆԻ. «Պրոլետարական յեղափոխութիւնը և Արմենիայի բու-
նները»—գինը՝ 3 ռ.
39) Գ. ՀԱՅԿՈՒՆԻ. «Անգլիացիներին ինքնորոշում և կոմունիստները»—
գինը՝ 1 ռ. 50 կ.
40) Ա. ԿԼԻՐԻՆԵՆԿՆ. «Կոմկուստի պրոլետարիատի պատմութիւնը—Կազմ
մէջ և Ազգայնական»—գինը՝ 2 ռ.
41) «Կարմիր Աստղ» (կրկնորդ հրատարակութիւն) —գինը՝ 50 կ.
42) «Ինչ է տեղ յոկոմներին յեղափոխութիւնը»—գինը՝ 1 ռ.
43) Վ. Ի. ՈՒԼԻՆՈՎ. (Լենին) Համառոտ կենսագրութիւն (պատկերով)
գինը՝ 1 ռ.
44) ԲԵՆԻՈՐ ՀԱՅԿ. «Կարմիր Բանակ»—գինը՝ 3 ռ.
45) ՎԱՏՈՎ. Ի՞նչ բան է կոմունիստը—գինը՝ 1 ռուբ.
46) ԲԻՅ. Դիտական կոմունիստ—գինը՝ 1 ռուբ.
47) Վ. ՏԵՐԵՆԿՆ. «Ինչ է ասում Լենինը զիտացիներին»—գինը՝ 2 ռուբ.
48) ԲԻՅԵՐԵՆԿՆ. «Խմելու խմորի»—գինը՝ 2 ռ.
49) Ա. ԱՆԴՐԵՆԿՆ. «Ազգային հարցի առիթ»—գինը՝ 3 ռուբ.
50) Ա. ԿԼԻՐԻՆԵՆԿՆ. «Կոմկուստի պրոլետարիատի պատմութիւնը 2 Աշխ-
ջատարիճէ».—գինը՝ 3 ռուբ.
51) Ա. ԿԼԻՐԻՆԵՆԿՆ. «Հայաստանի ազգային»—գինը՝ 3 ռուբ.
52) «Բազմի 26 կոմունիստ-քննիչների յիշատակին».
53) ԵՐԶ. Կարմիր «Երկու ման» պատկեր.
55) Ա. ԱՆԴՐԵՆԿՆ. Մի քանի Նալբանդեան—գինը՝ 3 ռուբ.
56) «Հայրենիք վերադարձած զինվորներին» Ողջոյն Խորհրդային Ռուսաստա-
ն—գինը՝ 1 ռ.
57) Ե. ԵՐԵՄԵՅԵՎԻՆ. «Հայրն ու Որդին» (Վիլենի և Կարլ Լիբկնիցա-
տը)—գինը՝ 1 ռ.
58) ՊԼԵՆԱՐԻԱ Կոմունիստ և Դեմոկրատիզմ—գինը՝ 1 ռ.
59) ՍՏԱՆԻՆ. Հոկտեմբերին յեղափոխութիւնը և ազգային հարցը—գինը՝
ռուբ.
60) ԿՕՆԿՕԼ. Փարիզի կոմունիստ—գինը՝ 3 ռուբ.
61) Ռուսաստանի Սոցիալիստական Փեղերատի Խորհրդային Հանրապե-
տանի Սահմանադրութիւնը: 2-րդ հրատարակ.—գինը՝ 2 ռուբ.
62) * * * Անգլիական խմելու խմորի և Արմենիայի:

Պատրաստ են տպագրութեան համար՝

- 1) Ն. ԼՇՆԻՆ. Պետութիւն եւ յեղափոխութիւն
- 2) Ն. ԼՇՆԻՆ. Խմբերիաւիզ.
- 3) Կ. ՄԱՐԲՍ. Յեղափոխութիւնը եւ հակաշեղափոխութիւնը Գերմանիայում:
- 4) Կ. ՄԱՐԲՍ. Բաղարացիական պատերազմը Փրանսիայում:
- 5) ԿԱՌԻՑԿԻ. Կ. Մարքսի տնտեսական ուսմունքը:
- 6) ՊԼՇՏԵՆՈՎ. Մարքսիստի հիմնական ինքնութիւնը:
- 7) ՊՕԿՐՕՂՄԿԻ. Ցաքիզմ եւ յեղափոխութիւն.
- 8) Պ. ԼԱՖՅԱՐԳ. Բուրժուազիայի հայրենասիրութիւնը:
- 9) ԿՕԼԼՕՆՏԱՅ. Ընտանիք եւ կոմունիստական հասարակութիւն:
- 10) ՏՐՕՑԿԻ. Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը:
- 11) ԿԱՄԵՆՇՎ. Խմբերիաւիզ եւ Բալկանեան Հանրապետութիւնները:
- 12) ԼԻԲԿՆՇԵՏ. Երկու աշխարհ:
- 13) ԿՐՈՒՊՍԿԱՅԱ. Ժողովրդական կրթութիւնն ու դէմոկրատիան:
- 14) ՏՐՕՑԿԻ. Ժան Ժորէս:
- 15) ՓՐ. ԼՆԿԵԼՍ. Կոմունիստի սկզբունքները (Կոմունիստական Մանկ-
Ֆեստի նախնական խմբագրութիւնը):

Գինն է՝ 3 ռուբ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0388492

70.266